

नेपाली सन्तकाव्यमा रहस्यवाद

इन्द्रमान सुब्बा

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

इमेल : khewaindra@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नेपाली सन्तकाव्यमा प्रयुक्त रहस्यवादका विभिन्न आयामलाई विश्लेषण गरिएको छ । सामाजिक, नैतिक र दार्शनिक विषयवस्तुमा आधारित सन्तकाव्य नेपाली साहित्यको निर्गुण भक्तिधाराअन्तर्गत पर्ने एउटा साहित्यिक परम्परा हो भने रहस्यवाद साहित्यमा चलेको एउटा आध्यात्मिक प्रवृत्ति हो । मानवीय जीवन र समाजका विभिन्न विषयलाई लिएर काव्य रचना गर्ने सन्तहरूको मुख्य उद्देश्य हठयोगको साधना गरी निर्गुण ब्रह्मानुभूतिबाट सिद्धि प्राप्त गर्ने हुनाले सन्तकाव्यमा साधनात्मक रहस्यवाद रहन गएको छ । मूलतः सन्तहरूले मानवीय मूल्य, सृष्टि र जीवनको विवेचना गर्दै आत्मज्ञानद्वारा रहस्य-दर्शनलाई कसरी प्राप्त गरेका छन् भन्ने कुराको उद्घाटन गरी बौद्ध दर्शनको शून्यवादी अवधारणा र सन्तहरूको रहस्यानुभूतिबिच पारस्परिकता स्थापित गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । यहाँ साधन रहस्यवादका आधारभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी व्याख्या र विश्लेषणद्वारा यसको समाधान गरिएको छ । यस प्रकार साधनात्मक रहस्यवादमा निर्धारित निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूप, प्रेमको चेतना, चित्तको शून्य अवस्था, रहस्यानन्दको प्रयत्न र रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्ति आदि प्रक्रियाहरू केलाउँदै नेपाली सन्तकाव्यको रहस्यवाद बौद्धको शून्यवादमा आधारित छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : योग, रहस्यवाद, रहस्यानुभूति, शून्यता, सन्तकाव्य ।

विषयपरिचय

साहित्यमा सत्यवादी, आत्मज्ञानका अभ्यासी र प्रबुद्ध व्यक्तिलाई सन्त भनिन्छ, भने तिनीहरूका स्वभाव, गुण, विशेषता र प्रवृत्तिअनुरूप सिर्जना भएको काव्य सन्तकाव्य हो। ब्रह्मको सगुण र निर्गुण गरी दुईओटा स्वरूपमध्ये सन्तकाव्यले निर्गुणसम्बन्धी कविता रचेका हुनाले यसलाई निर्गुण काव्य पनि भनिन्छ। सत्, रज र तम गुणबाट मुक्त रहेका निर्गुण ब्रह्ममात्र सत्य हुन् भन्ने अवधारणाबाट सन्तहरूका काव्य अधि बढेका छन्। मानवीय समाजमा रहेका विभिन्न विसङ्गतिहरूप्रति व्यङ्ग्य र जनमानसमा नैतिक र व्यावहारिक ज्ञानको प्रचार गर्दै आध्यात्मिक आनन्द प्राप्त गर्नु सन्तकाव्यको मुख्य उद्देश्य हो। भारतीय सन्तकविहरू जयदेव, कबीर र ज्ञानदेवलगायत नेपाली सन्त साहित्यका धिर्जेदिलदास, शशिधर, ज्ञानदिलदास, अखदिलदास र अभयदिलदास आदि सन्तकविहरू रुढिवादी सामाजिक मूल्य र मान्यताप्रति व्यावहारिक शिक्षाको प्रचार गर्नुका साथै निर्गुण ब्रह्मको उपासनामा केन्द्रित छन्।

पूर्वीय दर्शनको परम्परामा वेदान्त र बौद्ध अनि पश्चिममा पौराणिक ग्रीस, यहूदी र इसाई पर्यन्त धर्म, दर्शन र साहित्यमा चलेको रहस्यवाद एउटा पौराणिक अवधारणा हो। प्लेटो, स्युडो-डायोनिसस, द एरोपेगाडदेखि माइस्टर इखार्ट र प्लोटिनस आदि रहस्यवादका प्रमुख चिन्तकहरू हुन्। भारतमा सिद्ध, नाथ तथा सन्त साहित्यमा जस्तै नेपाली साहित्यमा पनि रहस्यवादको थालनी सन्तकाव्यपरम्परादेखि भएको हो। मूल रूपमा शशिधर र ज्ञानदिलदासका रचना रहस्यवादतिर उन्मुख छन्। निर्गुण ब्रह्मसित एकता स्थापित गर्नु नै सन्त शशिधरको मुख्य उद्देश्य हो भने निर्गुण ब्रह्मको चिन्तन र तत्संग त्वम्को योग नै ज्ञानदिलदासको लक्ष्य हो। मूलतः तात्त्विक मीमांसा र दार्शनिक परामर्शका साथै हठयोगको साधनाबाट चित्तलाई शुद्ध बनाएर रहस्यानुभूति तथा निर्वाण प्राप्त गर्नु सन्तकाव्यको रहस्यवादका केन्द्रीय पक्ष हुन्। यसका साथै गुरुमहिमा, ज्ञानमहिमा, भक्ति, योग, समाधि र तत्त्वज्ञानको मर्म बुझाउनु यिनीहरूका काव्यका मुख्य विशेषता हुन्। यस्ता विचारधारामा संरचित सन्तकाव्यले नेपाली साहित्यमा निर्गुण ब्रह्मसित सम्बन्धित आध्यात्मिक साहित्य लेखनलाई प्रवेश गराएको हो। यी सन्तहरूले जोसमनी मतको प्रचार गरी आफूलाई विचारक, समाज-सुधारक, हठयोगी र रहस्यवादी सन्तकविका रूपमा प्रतिष्ठापित गराएको देखिन्छ। अतः वर्तमानसम्म भएका सम्पूर्ण कार्यहरूले सन्तकाव्यको सामाजिक, वैचारिक र नैतिक पक्षहरूको अध्ययन गरे पनि रहस्यवादी विषयको अध्ययन हुन भने बाँकी नै रहेको देखिन्छ। त्यसैले सन्तकाव्यमा रहस्यवादअन्तर्गत पर्ने साधनात्मक रहस्यवादका केकस्ता विशेषता पाइन्छन् भन्ने जिज्ञासालाई अध्ययनको मूल प्राज्ञिक समस्या बनाई साधनात्मक रहस्यवादमा निर्धारित प्रक्रियाद्वारा सन्तकाव्यको व्याख्या-विश्लेषण गर्नमा यो लेख केन्द्रित छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेख सम्पन्न गर्नका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक सामग्रीअन्तर्गत सन्तहरूका निर्गुण काव्य एवं टुङ्ना भजनहरूलाई उपयोग गरिएको छ। त्यस्तै द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत मूल रूपमा साधनात्मक रहस्यवादलाई लिएर गरिएका विभिन्न अध्ययनहरूलाई लिइएको छ। पाठको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अण्डरहिलले निर्धारण गरेका साधनात्मक रहस्यवादका प्रक्रियाहरूमा निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूप,

प्रेमको चेतना, चित्तको शून्य अवस्था, रहस्यानन्दको प्रयत्न र रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्ति आदि आधार हरूको उपयोग गरिएको छ। यी आधारहरूको परिचय सैद्धान्तिक आधार शीर्षकअन्तर्गत दिइएको छ।

रहस्यवादको सैद्धान्तिक आधार

रहस्यवाद हृदयको अन्तस्करणबाट अनुभव भएको ब्रह्मसित हुने एकाकार अवस्था तथा आध्यात्मिक परिणति हो। व्युत्पत्तिका आधारमा 'रह्' धातुमा 'असुन' कृत प्रत्यय जोडिएर बनेको 'रहस्य' शब्दको अर्थ गुप्त, गूढ तथा सारतत्त्व भन्ने रहेको छ। भगवद्गीताले 'योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः' (गीता ६।१०) र अमरकोशले 'धर्मे रहस्युपनिषद्' (अमरकोश, पृ. २५९) अर्थात् रहस्यको अर्थ आत्मज्ञान अथवा उपनिषद् हो भनी निर्देश गरेबाट रहस्यवादको सम्बन्ध अध्यात्मसित हुन्छ भन्ने देखिन्छ। काव्यिक दृष्टिमा 'रहस्य'-मा सिद्धान्तको द्योतक 'वाद' शब्द जोडिएर बनेको रहस्यवादले एउटा मानसिक प्रतीति अथवा अनुभूतिलाई बुझाउँछ। यस्तो गुण बुझाउनका लागि अङ्ग्रेजीमा 'मिस्टिसिज्म' शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यो ग्रीक भाषाको 'मियो'-बाट 'मिस्टिकस्' हुँदै बनेको शब्द हो जसको अर्थ अबोधतीत अथवा जीवन र मरणको रहस्य जान्नका लागि दीक्षित व्यक्ति, दैवी शक्तिको गुह्यज्ञान भन्ने रहेको छ (स्मिथ, १९९५, पृ. ९)। यो संवेदनाको तीव्र र गम्भीर अनुभव हो (रसेल, सन् १९५९, पृ. ३)। यसमा अनुभूतिको एउटा सहज अवस्था र मानसिक वातावरण हुन्छ (स्पर्जियन, १९९३, पृ. २)। काव्यमा रहस्यवादले कविलाई भएको परमात्माको प्रत्यक्ष अनुभूतिमूलक परिज्ञानलाई बुझाउँछ। यो विश्वात्मक सत्ताद्वारा निर्दिष्ट जीवनदर्शन र सत्यप्रति उद्धृत भावात्मक प्रतिक्रिया हो (ठाकुर, अण्डरहिल, १९९५, भूमिका)। ससीमदेखि असीम, प्रत्यक्षदेखि परोक्ष, मूर्तदेखि अमूर्त, स्थूलदेखि सूक्ष्म तथा आत्मादेखि परमात्माको रागात्मक सम्बन्धको अभिव्यक्तिले काव्यलाई रहस्यमय बनाउँछ।

रहस्यानुभूति प्राप्त गर्नु रहस्यवादको मुख्य उद्देश्य हो। वल्टर टेरेन्स स्टेसको *मिस्टिसिज्म एन्ड फिलसफी*, विलियम जेम्सको *द वेराइटिज अन्ड रिलिजिअस् एक्सपिरेन्स*, अण्डरहिलको *मिस्टिसिज्म* आदि पुस्तकहरूमा अध्येताहरूले रहस्यानुभूतिका विभिन्न प्रक्रियाहरूमाथि प्रकाश पारेका छन्। वल्टर टेरेन्स स्टेसले एकत्वको चेतना, आत्मामा परमसत्ताको अनुभूति, एकीकृत दर्शन तथा सबै वस्तु र पदार्थहरूको ज्ञान, दिव्य सत्यको बोध, ईश्वरीय शान्ति एवं आनन्द (१९६१, पृ. ६०), विलियम जेम्सले भावनात्मक समानता, क्षणिकता, निष्क्रियता, मानसिक सचेतनता (१९०२, पृ. ५८) र अण्डरहिलले ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूप, प्रेमको चेतना, आत्मसमर्पण, आत्मजागरण, आत्मशोधन, आत्मज्ञान र संयोग तथा ज्ञानप्रकाशनजस्ता प्रक्रिया एवं विशेषताहरू प्रस्तुत गरेका छन् (१९९२, पृ. २०३-४००)। यसमा विलियम जेम्स र स्टेसबाहेक अण्डरहिलद्वारा निर्धारित प्रक्रियाहरू सन्तहरूका साधनात्मक रहस्यवादको अध्ययनअन्तर्गत पर्दछन्। अण्डरहिलको भौतिक वस्तुको क्षणभङ्गुरता र सांसारिक ज्ञान अनि सत्यलाई भ्रमपूर्ण र अस्थिर मान्दै स्थिर र वास्तविक ज्ञानका निम्ति कविहरू ब्रह्मको जिज्ञासा गर्न पुग्छन् भन्ने पहिलो प्रक्रिया सन्तकाव्यको निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूपसित सम्बद्ध छ। यस अवस्थामा ब्रह्म र आफू अद्वैत भएर पनि द्वैत रूपमा रहनुपर्दा हुने दुःखको व्यग्रताबाट आविर्भाव भएको प्रेम सन्तकाव्यको चेतनशील प्रेमसित सम्बन्धित छ। आत्मजागरण, आत्मशोधन, आत्मज्ञान एवं आत्मिक चेतना जागृत गर्न सन्तहरूले चित्तको शून्य अवस्थाका लागि हठयोगको साधना गर्दछन्। निर्गुण ब्रह्मप्रति आत्मसमर्पण गर्न सन्तहरू रहस्यानन्दको प्रयत्न गर्दछन्। संयोग तथा ज्ञानप्रकाशन

सन्तकाव्यको रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्ति एवं अनाहत नादको श्रवणबाट प्रस्ट हुन्छ । ज्ञानप्रकाशन रहस्यवादको वास्तविक लक्ष्य हो (अन्डरहिल, १९९२, पृ. १६८) । यस प्रकार अन्डरहिलले निर्देश गरेका यी प्रक्रियाहरू नै सन्तकाव्यको रहस्यवादको व्याख्या गर्नका लागि उपयुक्त भएका हुनाले यसलाई प्रस्तुत लेखको विश्लेष्य सिद्धान्तका रूपमा लिइएको छ । यसरी लिँदा निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूप, प्रेमको चेतना, चित्तको शून्य अवस्था, रहस्यानन्दको प्रयत्न र रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्तिजस्ता प्रक्रियालाई अध्ययनक्रममा नै चर्चा गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

नेपाली सन्तकाव्यमा प्रयुक्त रहस्यवादलाई साधनात्मक रहस्यवादका प्रक्रियाका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिन्छ :

निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र स्वरूप

वेदान्त दर्शनअनुसार ब्रह्म विश्वको परमसत्य तथा सार हो । धर्म, दर्शन एवं अध्यात्मले यसलाई सम्पूर्ण सृष्टिको कारण र अधिष्ठाता मान्दछ । ब्रह्मलाई द्वैत, अद्वैत, द्वैताद्वैत र विशिष्टाद्वैत गरी विभिन्न विचारधाराबाट प्रस्तुत गरिएको छ । दार्शनिक दृष्टिमा ताओले 'ताओ', यहूदीले 'यह्वा' अनि प्लोटिनसले 'एक' भनेर यसलाई सम्बोधन गरेका छन् । सन्तहरू निर्गुण नाद-ब्रह्मका उपासक हुन् । भावनात्मक नभई साधनात्मक र चित्तको शुद्ध अवस्थाबाट यिनीहरू ब्रह्मज्ञानको जिज्ञासा गर्दछन् । जिज्ञासा नै रहस्यानुभूतिसम्म पुग्नका लागि प्रथम खुड्किलो हो । जब साधकहरू सांसारिकतादेखि विमुख भएर अध्यात्मज्ञानतिर उन्मुख बन्न चाहन्छन् तब परब्रह्मको जिज्ञासा गर्दछन् (जैन, १९८४, पृ. ३४) । बृहदारण्यकोपनिषद्मा "असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमय" (बृहदारण्यकोपनिषद्, १।३।२८) अर्थात् मलाई असत्देखि सत्तिर लैजाऊ, अन्धकारदेखि प्रकाशतिर लैजाऊ, मृत्युदेखि अमरत्वतिर लैजाऊ भन्दै अध्यात्मज्ञानका लागि गरिएको परब्रह्मको जिज्ञासाले रहस्यवादमा ब्रह्मजिज्ञासालाई पूर्वाधार प्रदान गर्दछ । सन्तहरूको निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा पनि अन्धकारदेखि प्रकाश र भौतिकतादेखि आध्यात्मिक ज्ञानमा उन्मुख छ । ब्रह्म निराकार र उपाधिरहित परात्परज्ञानका स्वरूपमा विद्यमान छन् । सन्तहरूको यस निर्गुण ब्रह्मले तैत्तिरीयोपनिषद्को 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'-भन्ने अर्थको बोध गराउँछ । यसका लागि सन्त शशिधरको निम्न कवितांश द्रष्टव्य रहेको छ :

ये मन वैकुण्ठ नापताल है नाहि है नरक् देस्

यकै ब्रह्मा पूरण छाई रहै संसय परवत माया मनके देस् । (शर्मा, २०५२, पृ. १२८)

शशिधर ब्रह्मलाई सत्य र अनन्त रूपमा अनुसरण गर्दै मनलाई नै वैकुण्ठ मान्छन् । तर मन मायाजनित भएको हुनाले मनुष्यलाई सदसद्को संशय हुन्छ भन्ने उनको कवितामा ज्ञातव्य छ । कविको निम्ति निर्गुण ब्रह्म सर्वव्यापक छन् । ब्रह्माण्डमा नर्क र पाताललोकको अस्तित्व छैन किनभने एउटै निर्गुण ब्रह्म मात्र वास्तविक सत्य हुन् ।

सन्तहरूले निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा गर्नुका केही कारणहरूमा सांसारिक विषयवस्तुको सुखभोग क्षणिक र अवास्तविक रहनु र समाजका विभिन्न सगुण भक्ति, पूजा, तीर्थ, पाप र आडम्बरीय कृत्यहरू रहेका छन् । यसमा धार्मिक कृत्य र पशुबलिलाई व्यङ्ग्य गर्दै ज्ञानदिलदास लेख्छन् :

पसुघाती जति छन् ब्रह्माका जाती ।

गुहेलाका फुल बिलाउनिका पाती ।

ब्रह्मा हुँ भन्त्या ब्रह्म नचिन्त्या ।

बैलि बाखा कताछन् षसि षोजी किन्त्या । (शर्मा, २०५२, पृ. २७३)

तत्त्वमीसांसाअनुसार विश्वजगत् पञ्चतत्त्वबाट सृजना भएको मानिन्छ । सृष्टि पञ्चतात्त्विक रहे पनि वैदिक दर्शनअनुसार जीवात्मा ब्रह्मकै प्रतिरूप हो । बौद्धिक प्रपञ्चबाट यसलाई भिन्न स्वरूप मान्नु अज्ञानता हो । तत्त्वगत अविद्याको उन्मूलनमा तुलसीदास काल, कर्म, स्वभाव र गुणले रहित र दादूदयाल कर्मण्य विषयहरूलाई अधि साँछन् भने सन्त शशिधरले यसलाई मायाका कारण मानेका छन् । शशिधरजस्तै ज्ञानदिलदासका मतमा पनि एउटै तत्त्व निर्गुण ब्रह्म मात्र सत्य र नित्य छन् । उनी लेख्छन् :

येक तत्त्व अलख अपारा सत्तो येक तत्त्व अलष अपारा ।

पंचतत्त्व सब कोहि बतावै येक तत्त्वकि षबरि नपाई । (शर्मा, २०५२, पृ. ३२१)

सन्तकाव्यमा पाइएका निर्गुण ब्रह्मको जिज्ञासा र वर्णनका आधारमा 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापारः' भन्ने वैदिक मन्त्रको मूल आशयका साथै संस्कृति र उपाधिका कारण द्वैत हुनपुगेका जीवात्मा र ब्रह्मको ऐक्य उपलब्धिको अपेक्षा नै सन्तहरूको अन्तिम लक्ष्य रहेको बुझ्न सकिन्छ । त्यो के हो? भनेर भन्न नसक्दा उपनिषद्ले अव्याकृत मानेर यसलाई 'नेति-नेति' भनेको छ भने सन्तहरूका निर्गुण ब्रह्म गुणातीत, भावातीत र सर्वव्यापक रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

प्रेमको चेतना

रहस्यवादमा परमब्रह्मप्रतिको प्रेमपरक आत्माले कविहरूलाई सिद्धि र नैतिक शुद्धतातिर ढल्काउँछ जुन वास्तविक र विशेष हुन्छ (स्पेर्जीयन, १९१३, पृ. ३३) । प्रेमबाट नै परमानन्दको अनुभूति हुने भएकाले रहस्यवादमा प्रेमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ (मुखर्जी, १९६०, पृ. १७७) । सन्तहरूमा पनि निर्गुण ब्रह्मप्रतिको प्रेमको प्राबल्य छ । तर आन्तरिक ज्ञानोदयको उद्देश्यमा अभिप्रेरित रहेका सन्तहरूका रहस्यवाद प्रेममा मात्र सीमित छैन । सन्तहरूका प्रेममा भावको गम्भीरताभन्दा सचेतनता धेरै रहेको छ । चेतनशक्ति र ज्ञानद्वारा ब्रह्मको वास्तविकतालाई बुझेर प्रेम गर्ने निर्देशन सन्तहरूका काव्यबाट प्राप्त हुन्छ । कल्पनालोकमा विचरण गरी भावविभोर हुनलाई सन्तहरू प्रेमको साँचो मार्ग मान्दैनन् । आफ्नो दृष्टिप्रति सचेत भएर त्यसको अपेक्षामा प्रेमभावना हुनपर्ने यिनीहरूको मत छ । अतः यहाँबाट चित्तको शुद्धीकरणपछि निर्गुण ब्रह्मसित एकाकार हुनु सन्तहरूको जीवनमुक्तिको दशा हो । त्यसैले शशिधरले फकिरहरूको रीति (प्रेम) विचार गरी फकिरी मन बनाए तापनि ब्रह्मानन्दलाई चित्तको शुद्धताबाट उन्नत मानेका छन् । काव्यमा वर्णित 'दिल लागी गयो मेरे राम् फकिरीमे'-बाट उनले प्रयोग गरेका फकिरले एउटा निर्गुण राम र अर्को सूफी फकिरहरूलाई बुझाएको छ । शशिधर लेख्छन् :

फकिरी फकिरीको रीती विचारीले मन फकिरी ।

जोग दाग गतीके राहमे प्रेम रससाधीपीवे चित्त नडोली । (शर्मा, २०५२, पृ. १९२)

प्रेमको मार्गबाट रहस्यानुभूतिलाई सम्पन्न गर्ने फकिरहरू यहाँ प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत छन् । फकिरहरूको रहस्यानन्दको मार्ग नै प्रेम हो । तर आफ्नो अस्तित्वलाई नै बिसेर गरिने प्रेम सन्तहरूका लागि मान्य नभएको हुनाले यिनीहरू प्रेमविलासीहरूलाई आफूभित्र रहेको अनरूपी ब्रह्मलाई मारेर बाहिर किन खोज्दै हिँड्छौं भन्दै प्रश्न गर्छन् :

प्रेमविलासि दुडतो किस्कौ वा मिले आप हराई ।

काया वनमै अनरूपि चिडियाको मारो काया वनमै । (शर्मा, २०५२, पृ. १९७)

सन्तकाव्यमा फकिरहरूले प्रेमलाई मात्र नभएर सिद्धिको प्रतीकात्मक अभिव्यञ्जना पनि दिएको छ । उदाहरणका लागि ज्ञानदिलदासको निम्न कवितांशलाई हेरौं :

उकाली ज्यानको चप्लेटी दुङ्गो फकिरको बिसाउनी ।

त्रिवेणी माथि फकिरको ताँती खुल्यो है निशानी । (शर्मा, २०५२, पृ. ३०४)

उक्त कवितांशमा रहेको 'चप्लेटी दुङ्गो'-ले लाक्षणिक अर्थमा समाध एकतालाई बुझाएको छ । यसरी भावनात्मक प्रेमबाट नभई अविद्याजन्य सत्याभासको परिष्कार गरी स्वचेतनताबाट आत्मज्ञानको प्रकाशन र सौन्दर्यमय आनन्दको प्राप्ति हुने विश्वासमा सन्तहरूको प्रेमको चेतना विकसित भएको छ ।

चित्तको शून्य अवस्था

डी. टी. सुजुकीअनुसार ह्वेनसाङद्वारा अनूदित *महाप्रज्ञा पारमिता*-को चीनी अनुवादमा अठारओटा शून्यको चर्चा पाइन्छ (२०२२, पृ. २२१-२२८) । ती शून्यहरूमा औपाधिक, निरुपाधिशेष र सर्वधर्म शून्य सन्तकाव्यमा प्रमुख रहेका छन् । यसको निमित्त चित्तको शून्य अवस्थाको आवश्यकता पर्दछ जसलाई साधनाले सिद्ध गर्दछ । साधनाद्वारा परब्रह्मको साक्षात्कार गरिने हुनाले रहस्यवादमा हठयोगको महत्त्व रहेको हुन्छ (वाजपे, २०११, पृ. १५) । सन्तकाव्यमा सहजानन्दको आधारशिला चित्तको संस्कार शून्यतामा रहेको हुनाले चित्तशुद्धिबिना ध्यान र जप व्यर्थ हुन्छ (कुमारी, २००४, पृ. ८७) । जबसम्म चित्त निष्कल्मष भएर सात्त्विक आचरणमा विचरण हुँदैन तबसम्म रहस्यमय आनन्द प्राप्त हुन सक्दैन । चित्तशुद्धिका लागि विकृत मनको परित्याग आवश्यक छ । यसमा काम, क्रोध, लोभ र ईर्ष्या आदि भावको निवारण गरेर सत्गुणको उद्रेक गर्नुपर्छ भन्ने सन्तहरूको मत छ । जसरी सन्त रविदास 'पंच दोष असाध जामहिं, ताकी केतक आस' भनेर पञ्चसात्त्विक विषय र विकारको अवगुणलाई देखाउँछन् त्यसरी नै सन्त धिर्जेदिलदास पनि पञ्चसंस्कारलाई अवगुणित मान्छन् र ब्रह्मानन्दका लागि चित्तको शून्य अवस्था र एकाग्रता हुनपर्नेमा जोड दिँदै अनाहत नादको श्रवणलाई लक्षित गर्छन् । उनी लेख्छन् :

पाँच ही तत्त्वको सृष्टि जमाई पाप पुन्य दुनु पाई ।

पाप धोईके सुन्ये समाई उलटा पवन चलाई ।

गगनके मूलमें ध्यान लगाई सुन्ये पूर्ण समाई ।

अनाहतनादकी कीरणी बाजे चित्त आनन्द लगाइ । (शर्मा, २०५२, पृ. १२१)

सन्तहरूद्वारा अनुमोदित शून्य सार्वभौमिक र अस्तित्वको बोधक हो । यो हठयोगमा वर्णित 'अन्तः शून्यो बहिः शून्यः' भन्ने अर्थमा निहित छ । शून्यको यो गुण भावहीन सत्य हो (अश्वघोष, १९०७,

पृ. ५)। अतः चित्तको शून्य अवस्थादेखि हुने निरुपाधिशेष शून्य स्कन्धविहीन निर्वाण प्राप्त गर्न आवश्यक छ (नरेन्द्रदेव, २०१७, पृ. ५५९)। चित्तको शून्यज्ञ प्रकृतिबाट निर्वाण प्राप्त गर्नले सन्तहरू सोपाधिशेष नभई निरुपाधिशेष निर्वाण चाहन्छन् भन्ने बुझिन्छ। यसमा कुनै प्रकारको उपाधि तथा संस्कार रहँदैन। त्यसैले सन्तहरू सम्पूर्ण विकारबाट चित्तलाई मुक्त राख्नमा जोड दिँदै रजागुण र तमोगुणको शोधन गरी सत्गुणको उद्रेक गराई सहज आनन्दमा उद्यत हुन चाहन्छन्। उदाहरणतः निम्न कवितांशलाई हेरौं :

धर्मको ढाल बाँधी शब्दको सेली।

सिलको बानले तमोगुण ठेली।

तम रज मारी सत्गुण जगाउ।

सहज आनन्दमा सुरथ लगाउ। (शर्मा, २०५२, पृ. २७६)

सन्तहरूले चित्तगत शून्यतामा चाहेको सर्वधर्म शून्य क्रिया, रूप, गुण र स्वभावगत शून्य हो। विभिन्न धार्मिक कृत्यहरू मिथ्या मान्नु क्रियागत शून्य हो भने इन्द्रियजन्य विषयवस्तुलाई असत्य र अस्थिर ठान्नु अनि वस्तुको स्वतन्त्र प्रकृति, भाव अनि गुणलाई नमान्नु रूप र स्वभावगत शून्यता हो। सबै शून्य रहेका हुनाले तिनीहरू ब्रह्मलाई पनि कुनै रूप, विशेषता, गुण र आकारमा निबद्ध गर्न चाहँदैनन्। ब्रह्म मुक्त छन्। स्वभाव, रूप, गुण र क्रियादेखि पृथक् छन्। केही गुण नभएका हुनाले निर्गुण छन्। त्यस निर्गुण ब्रह्मका लागि मनलाई जितेर स्वगुणोपासक हुनु सन्तहरूको सिद्धिको सार्थक गति हो। यसका लागि शशिधरको निम्नलिखित कवितांश उदाहरणीय रहेको छ :

मन जीति आप समावै घटघट लावै तालीक।

जेते भाति मन फिरै बिचारी स्वस्वरूप गाई। (शर्मा, २०५२, पृ. १३३)

स्व-स्वरूपको साधना सर्वधर्म शून्यताको दशा हो। यसले निर्वाणाभिमुखी चित्तको गतिलाई सबल बनाउँछ। यसका लागि संस्कारशून्य हुन आवश्यक छ, रोइसचोइरले पनि आनन्दलाई प्राप्य मानेका छन्। बौद्ध जेनको सतोरीका विषयमा उनी लेख्छन् - 'संस्कारशून्य चित्तपछि प्राप्त बौद्ध जेनको सतोरी रहस्यमय स्व-को उन्माद हो' (सुजुकी, १९६२, पृ. १३)। सन्तहरूका संस्कारशून्य स्व-स्वरूपको साधनाले औपाधिक शून्यतालाई प्रस्ट पार्दछ। यसरी नेपाली सन्तकाव्यमा चित्तको अवधारणा शून्यको विभिन्न गतिबाट सर्वधर्म शून्यतामा लक्षित रहेको देखिन्छ।

रहस्यानन्दको प्रयत्न

रहस्यवादमा आध्यात्मिक सम्भाषणका लागि कविहरू रहस्यानुभूतिको प्रयत्न गर्छन् (सरकार, १९३४, पृ. २४)। भारतीय साधनात्मक रहस्यवादमा विभिन्न नाडीहरूका तिरोभाव र ब्रह्मरन्ध्रको जागृतिबाट साधक तथा सन्तहरू शून्यज्ञ बन्न प्रयत्न गर्छन् (वर्मा, १९६३ पृ. ९३८)। नेपाली सन्त कविहरूले पनि रहस्यानन्दका लागि पाताञ्जलयोग र हठयोगको साधनालाई प्राथमिकता दिएका छन्। कायासिद्धिबाट समाधि एकता प्राप्त गर्नु हठयोग हो भने चित्तवृत्तिको निरोध पाताञ्जल योग हो। पाताञ्जल योग यम, नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान अनि समाधि गरी क्रमिक रूपमा विकास हुन्छ। यस योगको साधनामा मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्धि र आज्ञा गरेर छःओटा चक्र अनि इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना गरी तीनओटा नाडी रहेका हुन्छन्। सुषुम्नाभिन्न वज्रानाडी र त्यसभिन्न चित्रानाडी हुन्छ

जसलाई योगको शब्दमा ब्रह्मद्वार भनिन्छ । यहाँबाट ब्रह्मरन्ध्रको साधना गरे ब्रह्मलीन हुनसकिनेमा सन्तहरूको विश्वास छ । तर चित्त शुद्ध र एकाग्र नभएसम्म ब्रह्मद्वारमा पुग्न सकिँदैन । त्यसैले सन्त शशिधर चित्तलाई सांसारिकतामा नडुलाई एकाग्र र शुद्ध बनाई ब्रह्मानन्दको आस्वादन गर्न उन्मुख रहेको उनको रागवाणीको 'जोग दाग गतीके राहमे प्रेम रससाधीपीवे चित्त नडोली'-बाट बुझ्न सकिन्छ । त्यसरी नै ज्ञानदिलदास पनि इडा, पिङ्गला अनि सुषुम्नाको भेदनबाट निर्गुण रामको दर्शनलाई निर्देश गर्दै लेख्छन् :

ईडा र पिङ्गला सुष्म बहन्छन् ।

सुष्मनाको भेद विरलै कहन्छन् ।

सुमेरुका उपर सतलोक धाम ।

सुन्दर महलमा यकलै राम । (शर्मा, २०५२, पृ. २७७)

हठयोगमा कायासिद्धिका लागि षट्कर्मको अवधारणा छ । कायाको शुद्धीकरण षट्कर्मको उद्देश्य हो । सिद्ध लुइप्पाअनुसार कायासिद्धिबाट नै महासुख एवं सिद्धि सम्भव हुन्छ (भटनागर, १९४८, पृ. १३८) । यसका लागि धौति, वस्ति, नेति, त्राटक, नौलिक र कपालभाति गरी छ ओटा कर्महरू छन् । यी कर्मका योग कठिन रहेका हुनाले सिद्धि प्राप्त गरेका गुरुको निर्देशनबिना हठयोगको साधना गर्न सकिँदैन । सन्तकाव्यमा पनि यस योगको साधनाका निम्ति गुरुको आवश्यकता तद्रूप छ । यसका लागि ज्ञानदिलदासका निम्न नीति भजनलाई हेरौं :

योग धैर्य बिना, स्त्रिया सुत बिना ।

विवेक बिना, लेखका...

त्यस्तै हो जनले बुझी कन लिनू,

गुरु बिना मुक्तिना । (शर्मा, २०५२, पृ. ३३७)

योगबाट नै अजपाजपको साधना पनि निष्पन्न हुन्छ । अजपाजप अवाकशैली हो । नित्य, वैखरी, उपांशु र मानस जपमा अजपाजपलाई शीर्ष मानिन्छ । यसमा कुनै मन्त्रदीक्षा हुँदैन । गोरखनाथअनुसार प्राणवायुको हकार ध्वनि बाहिर जाँदा र सकारको ध्वनि भित्र आउँदा जुन मन्त्रको उत्पत्ति हुन्छ त्यो अजपाजप हो । यो 'सोहम्' अर्थात् 'म त्यही हुँ/त्यो म नै हो' भन्ने आध्यात्मिक एकताको साधना हो । यसलाई स्व-स्वरूप तथा आत्मज्ञानको जप मानिन्छ । मानसिक र शारीरिक विषयवासनाहरू नष्ट बनाएर चित्तको शून्य अवस्थाबाट अजपाजपको साधना गर्नु सन्तहरूको संस्कार हो । यही जपबाट सन्तहरू मोक्षसम्म पुग्ने प्रयत्न गर्छन् । यो स्वयं निष्पन्न हुने जप हो (चतुर्वेदी, २००४, पृ. ६२) । अजपाजपबाट अनाहत नादको श्रवण गर्ने सन्तहरूको उद्देश्य रहेको छ । यसका निम्ति सन्त शशिधर प्रयत्नशील रहेको कुरा निम्न कवितांशबाट बुझ्न सकिन्छ । उनी लेख्छन् :

जपा जपै अजपा बुझै अनाहत रहे सकल घाट समाई । (शर्मा, २०५२, पृ. १८३)

ज्ञानदिलदास पनि ब्रह्मानन्दको अनुभूतिमा ध्यान, धीरता र साधनालाई यथावत् राख्नमा जोड दिन्छन् । यो पातञ्जलयोगमा कैवल्य प्राप्तिको ध्यानप्रणाली र अजपाजपको मुख्य प्रतिमान हो । उनी लेख्छन् :

दोदल उपर अलष विराजे ध्यान धरो यकु धीर ।

प्राण अपान समकरि राषो धुनिफिरे गङ्गा तीर । (शर्मा, २०५२, पृ. ३१९)

उक्त कवितांशबाट ज्ञानदिलदास अजपाजप गर्न प्राण अपान अर्थात् श्वासको आरोह र अवरोहमा समान गति राख्नु निर्देश गर्छन् । चित्त अशुद्ध हुनका कारण ब्रह्मानन्दका लागि असमर्थ भएको हुनाले ज्ञानदिलदास महललाई चित्तको प्रतीकात्मक अर्थमा उद्धृत गर्दै रहस्यानुभूतिमा बौद्ध निर्वाणको कमलको फूललाई निर्देश गर्दै लेख्छन् :

महलु ता कच्चि बने रे साधु भाई महलु ता कच्चि बने रे ।

कच्चिमहलुपर सच्चिसुगुवा सुगुवातो उडि चलि जाई ।

राम नामकि षवरि नहोई सुगुवा संग मैले चलि जाई ।

नाभि कमल नै सुगुवा बैठे सकासै नाद लगाई ।

निज सुगुवा उडन लागे चौधै भुवन पर प्वाँष फिजाई । (शर्मा, २०५२, पृ. ३२०)

कमलको फूल बौद्ध निर्वाणको प्रतीक हो । बुद्धले कमल फुलेको दुर्गन्धित पानीलाई संसार र सांसारिक दुःखसित अर्थात् उँदै कमलको फूल जसरी त्यस पानीबाट स्वच्छ, सुन्दर र शोभित भएर फुल्छ त्यसरी नै मनुष्य पनि सांसारिकताबाट संस्काररहित भएर बोधि प्राप्त गरी तथागत बन्नुपर्छ भन्ने उपदेश दिएका छन् । ज्ञानदिलदास महल तथा चित्त शुद्ध नभएका कारण नाभिमा रहेको कमल तथा अनाहत नादलाई प्राप्त गर्न नसकेको बोध गर्दछ । नाभि नादको केन्द्र हो । यो सम्पूर्ण जीवनचक्रको आधार हो । सम्भ्रमी मन त्यहाँ पुग्न सक्दैन । यसका लागि भौतिक विकारहरू बाधक बन्छन् । साधनाबाट स्वासको गति स्पन्दनरहित भई धीर अवस्थामा पुगेर इडा र पिङ्गलाको संचरण गर्दै मूलाधार अनि सहस्रारको भेदनबाट अनाहत नादको श्रवण गर्नु सन्तहरूको उद्देश्य रहेको छ । यस प्रकार सन्तहरूको साधना र अजपाजपको लक्ष्य चित्तलाई जागृत गरी पूर्ण शून्यताबाट निर्वाण एवं रहस्यानन्दका लागि प्रयत्नशील रहेको देखिन्छ ।

रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्ति

रहस्यानुभूतिमा न उदय न अस्त, न रात न दिन केही पनि हुँदैन । यहाँ जे छ त्यो न सूक्ष्म हो न स्थूल भन्ने भाव हुन्छ (भटनागर, १९४८, पृ. २३८) । यसलाई विलियम हार्मलेसले अनिर्वचनीय मानेका छन् (२००७, पृ. १३) । रहस्यवादमा ऐकान्तिक सन्तुष्टि र शून्यज्ञ अवस्था मानिने यस रहस्यानुभूतिलाई कबीरले सम्यक् दर्शन र मेक्समुलर अनि रायज डैविडसले आनन्दमय र शान्तिपूर्ण अवस्था मानेका छन् (तातेड, २०१२, पृ. १०८) । विश्वका विभिन्न धर्म, दर्शन र साहित्यमा द्वैत र अद्वैत रहस्यानुभूति रहेका छन् भने बौद्ध रहस्यानुभूतिमा द्वैत र अद्वैत कुनै स्थिति रहँदैन । पूर्णतः शून्यमा परिणत हुनु बौद्ध दर्शनको निर्वाण हो । सन्तहरूको रहस्यानुभूति बौद्धको निर्वाणसित नै सम्बन्धित छ । त्यसैले पूर्ण रूपमा शून्यको परिणति सन्तकाव्यको रहस्यवाद हो । यसका लागि शशिधरको निम्न कवितांशलाई हेरौं :

दिन नहि वहा रात्री नही, देख अदेख कछु नहि । (शर्मा, २०५२, पृ. २०१)

उक्त कवितांशमा ब्रह्मानन्दको अनुभूतिमा कुनै स्थिति छैन । कवि त्यहाँ दिन, रात, देखादेख आदि कुनै अवस्थालाई मान्दैनन् । केही नहुनु भनेको परिपूर्ण शून्य हो । यो शून्य भए पनि यसलाई शून्य भन्न सकिँदैन । नागार्जुनका मतमा शून्य 'न सन् नासन् सदसत् व चाप्यनुभयात्मकम् चतुष्कोटिविनिमुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः' अर्थात् सत्, असत्, सदसद् र न सत् न असत् यी चारवटै कोटिदेखि विनिमुक्त

भएका हुनाले यसलाई अव्याकृत भनिएको छ (मिश्र, १९९६, २१६) । बबगुनी गुरुडले परमधामको प्राप्तमा दिन र रात एउटै भएको र त्यहाँ वर्षा र शीत केही नभएको अनुभवबाट सर्वधर्मशून्य बोध गर्दै त्यसलाई अक्षर एकता मानेका छन् । उनी लेख्छन् :

परंधाम्मा हेर भाइ हो । वर्षा न शीत ।

धनि हाम्रा तहीं छन् अक्षरैं ती त । (शर्मा, २०५२, पृ. ३९०)

ब्रह्मानन्दको समाध एकता र निर्भय आनन्दलाई सन्तहरू प्रतीकात्मक र आलङ्कारिक शैलीमा व्यक्त गर्छन् । पर्वत, कमल, महल आदि सन्तहरूद्वारा उद्धृत प्रतीकहरू हुन् । त्यस परमानन्दमा निर्भयता साथै निरबन्धता छ । सन्त शशिधर त्यही आनन्दित अवस्थालाई कवितामा प्रस्तुत गर्छन् । उनी लेख्छन् :

चैतन्य रूपपर सुरति जोरै सत्य षण्डमै निरंकारके बास ।

तिनमिली एक समाध होवै ताहा निरभय नाही त्रास । (शर्मा, २०५२, पृ. १४०)

अनाहत नादका लागि सन्तहरू साधनारत थिए भने रहस्यानुभूतिमा त्यसको श्रवणबाट मुग्ध भएका छन् । यसलाई ज्ञानदिलदासको निम्न भजनबाट बुझ्न सकिन्छ :

वंशी बाज्यो तिरिरी, अनहदको घन्घन् ।

कमल फुल्यो रन्बन् भँमराको भन् भन् ।

राम जी! जोगी घुम्यो फन् फन् नी । (शर्मा, २०५२, पृ. ३०५)

अनाहत नादको श्रवणपछि आफू कमलको फूल बनेको र ब्रह्मज्ञानी भएको उनको निम्न कवितांशबाट बुझ्न सकिन्छ । कवि लेख्छन् :

कमल फुल्मा सार्यो, ब्रह्मज्ञान्मा पार्यो ।

रामजी अति ठिक्क पार्यो नी । (शर्मा, २०५२, पृ. ३०५)

उक्त कवितांशले सन्तकाव्यको रहस्यानुभूति योग र बौद्धमार्गमा आधारित रहेको स्पष्ट हुन्छ । किनभने कमलको फूलमा परिणत हुनु बौद्ध निर्वाणलाई प्राप्त गर्नु हो । बौद्ध दर्शनले निर्वाणका लागि निर्देश गरेका ज्ञानअनुसार यस अवस्थामा सन्तहरू पञ्चस्कन्ध एवं संस्कार र उपाधिरहित भई भवचक्रबाट मुक्त बनेर पूर्ण शून्यमा परिणत भएका हुन्छन् । यो आनन्दको परम अनुभूति हो । ज्ञानदिलदास आफू मात्र कमलको फूलमा परिणत नभई सबै ठाउँमा त्यही फूललाई देख्छन् । यस नादको श्रवणले अभयदिलदास पनि जीवनलाई प्रकाशमय भएको अनुभव गर्छन् । उनी लेख्छन् :

वीनु वादल श्रावण जाहा वरीषा लागे अमृत वर सत अहश्र ।

सून्य भवन जाहा भये उजीयारा दीपक नही चाहे । (शर्मा, २०५२, पृ. ३७६)

सन्त शशिधरको 'समाध शब्द'-मा वर्णन भएअनुसार परमानन्दित अवस्थामा वाक्, कल्पना, सांसारिकता, दृश्य, गायन, सोधनी, आगम-परागम, खण्ड-अखण्ड केही रहँदैन । यो परमार्थ शून्यता हो । यसलाई पूर्ण र ऐकान्तिक आनन्द एवं अन्तर्ज्ञान भनिन्छ (थोमस, २००५, पृ. २०१) । सन्तहरूले प्रयोग गरेका सुरति र निरति पनि परमानन्दित शून्यतामा अनुगम्य छ । सुरतिको अर्थ अजपाजप हो । हठयोगीहरूका परिभाषाअनुसार यसले अन्तर्नादको श्रवण र लीनतालाई बुझाउँछ । सुरति अपार्थिव जगत्को आश्चर्यमय दृश्य र शब्दको साक्षात् अनुभूति हो । निरति अवाक् र अक्षमता हो । शून्य र

सुरति-निरतिको यस्तै अवधारणाको उद्धृतांश सन्त अभयदिलदासको रहस्यानुभूतिको अभिव्यक्तिमा पाउन सकिन्छ जहाँ द्वैत अद्वैत केही नभएर शून्य मात्र छ :

सुरत निरत जाहाँ खेलत वसन्त ।

कोहि कोहि ज्ञानि करत परसङ्ग ।

अगम अगोचर जाहा पुरुषपुरान ।

द्वैत अद्वैत जाहाँ नहि शून्य । (शर्मा, २०५२, पृ. २२८)

यसरी रहस्यवादको प्रक्रियागत आधारमा नेपाली सन्तकाव्यलाई अध्ययन गर्दा तात्त्विक अवधारणादेखि प्रेम, साधना, समाधि अथवा शून्यमा परिणत भई परमानन्दको उपलब्धि भएको अवलोकित छ । फलतः भावनात्मकताविपरीत साधनात्मक अनि बहिर्मुखी र अन्तर्मुखीविपरीत परिपूर्ण शून्यतामा तिनीहरूको रहस्यानुभूति अभिव्यञ्जित रहेको निर्धारित हुन्छ ।

निष्कर्ष

मूल रूपमा सन्तकाव्यको रहस्यवाद निर्गुण ब्रह्मज्ञान, हठयोगको साधनाद्वारा चित्तवृत्तिको निरोध र बुद्धको चित्तपरिष्करणको मणिकाञ्चनयोगबाट सम्पन्न भएको छ । प्राच्य र प्रतीच्य दुवै सन्त साहित्यमा भएभैं नेपाली सन्त साहित्यले पनि सन्तको वास्तविक प्रवृत्तिमा नै रहेर निर्बन्धित अवस्थाबाट निर्गुण ब्रह्मानन्दलाई सिद्ध तुल्याएका छन् । साधनाको अन्तिम परिनिष्ठा अनाहत नादको श्रवण तथा आध्यात्मिक सिद्धिलाई तिनीहरूले प्रपञ्च एवं संस्कार र सर्वधर्मशून्य अवस्थाबाट प्राप्त गरेका छन् । प्रेममा भावुकता नभएर सचेतनता हुनुपर्ने नैतिक ज्ञान सन्तहरूले दिएका छन् । तात्त्विक विश्लेषणमा चित्त एउटा पञ्चसंस्कारी अवधारणा मात्र हो जुन ब्रह्मको प्राप्ति तथा रहस्यानुभूतिसितै विलीन भएर जान्छ भन्ने आध्यात्मिक परामर्श सन्तकाव्यबाट पाइन्छ । साधनामा सन्तहरूले अनुसरण गरेका पातञ्जलयोग र हठयोगी प्रवृत्तिले सन्तहरूको रहस्यवाद साधनात्मक रहेको प्रस्ट पारेको छ । अझ चित्तको शून्य अवस्था, अनाहत नाद र बुद्धले निर्वाणको प्रतीकस्वरूप निर्धारण गरेको कमलको फूलले सन्तकाव्यलाई पूर्णतः बौद्धमार्गी बनाएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अन्डरहिल, एभ्लिन (सन् १९१२). *मिस्टिसिज्म*. ई.पी. डट्टन एन्ड कम्पनी ।
अश्वघोष (सन् १९०७). *द अवेकनिड अब् फेथ*. क्रिस्चियन लिटरेचन सोसाइटी ।
कुमारी, विनीता (सन् २००४). *हिन्दी सन्त साहित्य के स्रोत*. संजय प्रकाशन ।
चतुर्वेदी, परशुराम (सन् २००४). *रहस्यवाद*. विहार-राष्ट्र-भाषा परिषद् ।
जेम्स, विलियम (सन् १९०२). *वेराइटिस अब् रिलिजस एक्सपिरियन्स*. लडमेन एन्ड कम्पनी ।
जैन, पुष्पलता (सन् १९८४). *मध्यकालीन हिन्दी जैन काव्य में रहस्य-भावना*. सन्तति विद्यापीठ ।
ठाकुर, रवीन्द्रनाथ र अण्डरहिल, इभ्लिन (सन् १९१५). *हन्डेड पोइम्स अब् कवीर*. मेक मिलन एन्ड कम्पनी ।
तातेड, सोहन राज र विद्यासागर सिंह (सन् २०१२). *भारतीय दर्शन का मौलिक अवधारणाएं*. खण्डेलवाल पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

थोमस, सन्तोष (सन् २००५). *स्टडिस इन रिलिजिअस मिस्टिसिज्म*. मित्तल पब्लिकेसन्स ।
 नरेन्द्रदेव (सन् २०१७). *बौद्ध-दर्शन*. मोतीलाल बनारसीदास पब्लिकेसन ।
 भटनागर, रामरतन (सन् १९४८). *आलोचना व निबन्ध : रहस्यवाद*. किताब महल ।
 मिश्र, हृदयनारायण (सन् १९९६). *भारतीय दर्शन*. शेखर प्रकाशन ।
 मुखर्जि, राधाकमल (सन् १९६०). *द थ्योरी एन्ड आर्ट अब् मिस्टिसिज्म*. एसिया पब्लिसिड हाउस ।
 रसेल, बर्टान्ड (सन् १९५९). *मिस्टिसिज्म एन्ड लजिक*. जर्ज एलेन एन्ड अन्विन लिमिटेड ।
 वर्मा, धीरेन्द्र (सन् १९६३). *हिन्दी साहित्यकोश*. भाग १, ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
 वाजपे, शुभदा (सन् २०११). *छायावाद दर्पण*. नेशनल पब्लिसिड हाउस ।
 विद्वद्वरामरसिंहविरचितः *अमरकोशः*. कुलचन्द्रशर्मणा (अनु.). रत्न पुस्तक भण्डार ।
 शर्मा, जनकलाल (२०५२). *जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य*. साभा प्रकाशन ।
 सरकार, एम. (सन् १९३४). *हिन्दू मिस्टिसिज्म*. केगनपल ।
 सुजुकी, डी.टी. (सन् १९६२). *द इसेन्सियल्स अब् जेन बुद्धिज्म*. ई.पी. दत्तन एन्ड कम्पनी ।
 (सन् २०२२). *एसेस् इन जेन बुद्धिज्म* सोभनीयर प्रेस ।
 स्टेस, डब्लु.टी. (सन् १९६१). *मिस्टिसिज्म एन्ड फिलसफी*. मेकमिलन एन्ड कम्पनी ।
 स्पर्जीयन, सी.एफ.ई. (सन् १९१३). *मिस्टिसिज्म इन इङ्लिस लिटरेचर*. केम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
 स्मिथ, मार्गरेट (सन् १९९५). *स्टडिस इन अर्लि मिस्टिसिज्म इन द निअर एन्ड मिडल इस्ट*. वानवर्ड
 पब्लिकेसन ।
 हार्मलेस, विलियम (सन् २००७). *मिस्टिक्स*. अक्फोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।